

Munich Personal RePEc Archive

The relation between economics and warfare: A bibliographic overview

Economou, Emmanouel/Marios/Lazaros

University of Thessaly, Department of Economics

25 June 2018

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/108643/>
MPRA Paper No. 108643, posted 30 Jul 2021 10:09 UTC

Η συσχέτιση της οικονομίας και του πολέμου: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση *

Εμμανουήλ-Μάριος Α. Οικονόμου **

1. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη σχέση μεταξύ της οικονομίας και του πολέμου και αποδεικνύει ότι η σχέση αυτή είναι πάντοτε διαχρονική και επίκαιρη.

Επιπλέον, όπως υποστηρίζεται από σύγχρονους συγγραφείς, μεταξύ άλλων από τους Knorr (1956), Cline (1975), Kennedy (1989), Metaxas and Economou (2012), Κόλλιας (1998, 2016), Κυριαζής και Σωμάκος (1999), Κυριαζής και Σπανός (2000), Οικονόμου και Κυριαζής (2015), η στρατιωτική ισχύς καθορίζεται κυρίως από το μέγεθος των αμυντικών δαπανών που διατίθενται από τις κυβερνήσεις για την άμυνα. Το τελευταίο όμως ζήτημα σχετίζεται άμεσα με το επίπεδο οικονομικής ισχύος μιας χώρας, καθώς η κρατική χρηματοδότηση των στρατιωτικών δαπανών ή αλλιώς, με οικονομική ορολογία, δαπανών για τον δημόσιο αγαθό άμυνα, μπορεί να καταστεί εφικτή και επιτυχής μόνο αν και εφόσον το κράτος διαθέτει την οικονομική δυναμική να χρηματοδοτήσει τις αμυντικές/στρατιωτικές δαπάνες.

* Για την συλλογιστική και τα επιχειρήματα που διέπουν την ακολουθητέα ανάλυση δείτε αναλυτικά:

- Οικονόμου, Ε.Μ.Α. & Κυριαζής, Ν. (2018). “Η συσχέτιση της οικονομίας και του πολέμου: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση”, στο Η. Κεβόρκ & Χ. Κόλλιας & (Επιμ. Έκδ.). *Μελέτες Εφαρμοσμένης Οικονομικής στην Άμυνα και την Ασφάλεια* (σελ. 45-76). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Δείτε και τα:

- Κυριαζής, Ν. και Οικονόμου (2015), *Δημοκρατία και οικονομία: Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος (κεφάλαιο 8ο)
- Οικονόμου, Ε.Μ. (2018). *Οικονομία, πόλεμος και θεσμοί: Η αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος
- Economou E.M. & Kyriazis, N. (2019), *Democracy and economy: An inseparable relationship since ancient times to today*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

** Διδάκτωρ και Διδάσκων Πανεπιστημιακός Υπότροφος του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 28ης Οκτωβρίου 78, ΤΚ. 38446, Βόλος. E-mail: emmoikon@uth.gr

Στο ζήτημα αυτό ο Paul Kennedy (1989) στο σημαντικό του έργο *The Rise and the Fall of Great Powers* υποστηρίζει ότι σε όλες τις σημαντικές ιστορικές συρράξεις, νικητής ήταν ο εμπόλεμος με την ισχυρότερη οικονομία, κάτι που γενικά γίνεται ευρύτερα αποδεκτό σήμερα στην διεθνή βιβλιογραφία, ενώ ο D. North (1990, σελ. 289) υποστηρίζει ότι η ίδια η φύση του πολέμου μπορεί να επηρεάσει καταλυτικά την ιστορική πορεία ενός λαού ως προς την εξέλιξη ή την αναδιαμόρφωση των θεσμικών οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών του δομών.

Σε άλλες μελέτες (Κυριαζής 1997, σελ. 39-42, 51-59; Κυριαζής και Οικονόμου 2015, σελ. 57-78 και κεφ. 3, 7, 8, 10) προσθέτουμε μια σειρά από σημαντικά τέτοια ιστορικά παραδείγματα. Αναλύουμε την Αθηναϊκή Δημοκρατία μετά τους Περσικούς Πολέμους, η οποία μετατράπηκε σε ηγεμονία, αφού πρώτα κατάφερε να εξασφαλίσει ισχυρό στόλο και να διασφαλίσει τους εμπορικούς δρόμους προς όφελός της, ενώ ταυτόχρονα άνθησε ιδιαίτερα η βιοτεχνία της, ενώ ανέπτυξε και πολύ προχωρημένους οικονομικούς θεσμούς όπως τραπεζικές και ασφαλιστικές υπηρεσίες, προστασία των εμπορικών συμβάσεων κλπ. Επιπλέον, η ισχυροποίηση των Μακεδόνων την εποχή των βασιλέων Φιλίππου Β΄ και Αλεξάνδρου Γ΄, συνέβη αφού οι δυο βασιλείς πέτυχαν μια πολύ ικανοποιητική εκμετάλλευση των ασημορυχείων και χρυσορυχείων του Παγγαίου όρους, με σκοπό την έκδοση μεγάλων ποσοτήτων χρήματος που χρησιμοποίησαν για τους πολεμικούς τους σκοπούς.

Το ίδιο στη συνέχεια συνέβη με τις περιπτώσεις της επέκτασης της Ρώμης και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι οποίες διασφάλισαν υψηλή οικονομική άνθηση (το Βυζάντιο μέχρι τις αρχές του 11ου αι. μ.Χ.) που συσχετίστηκε με την ναυτική ισχύ και την κυριαρχία τους στην Μαύρη Θάλασσα, το Αιγαίο, τη Μεσόγειο και την Αδριατική. Το ίδιο συνέβη στη συνέχεια και με τις περιπτώσεις των Ενωμένων Επαρχιών (Ολλανδία) και της Αγγλίας από τον 16ο αι. μ.Χ. και έπειτα. Στην πρόσφατη εποχή οι ΗΠΑ κατέστησαν πλανητική υπερδύναμη σε στρατιωτικούς όρους, και ένας από τους κύριους λόγους ως προς αυτό, είναι η ισχυρή οικονομική τους βάση.

Συνεπώς, με μια πρώτη εικόνα, η παράμετρος της οικονομίας φαίνεται σημαντική για την επιτυχή διεξαγωγή του πολέμου ή εναλλακτικά, την εξασφάλιση της ειρήνης, μέσω του αποτρεπτικού χαρακτήρα της στρατιωτικής ισχύος. Θέλοντας να προσδιορίσουμε τη σχέση οικονομίας και πολέμου μέσα από μια μακρο-ιστορική σκοπιά, με την παρούσα προσέγγιση, αναλύουμε τις σημαντικών μορφών της

οικονομικής σκέψης για την οικονομία και τον πόλεμο: Από τον Adam Smith ως τις μέρες μας

2. Οι απόψεις σημαντικών μορφών της οικονομικής σκέψης για την οικονομία και τον πόλεμο: Από τον Adam Smith ως τις μέρες μας

Στην ενότητα αυτή, εστιάζοντας και εδώ στη σχέση οικονομίας και πολέμου, αναλύονται οι απόψεις μιας σειράς σημαντικών οικονομολόγων και σχολών οικονομικής σκέψης, των οποίων οι παρεμβάσεις σημάδεψαν την εξέλιξη των θεωριών της Οικονομικής Επιστήμης, έχοντας αφετηρία το έργο-σταθμό του A. Smith, *Ο Πλούτος των Εθνών* του 1776, το οποίο αποτελεί ορόσημο για την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης και το οποίο άσκησε σημαντικότερη επιρροή σχετικά με την εγκατάλειψη των απόψεων των *εμποροκρατών*. Στην ενότητα αυτή δεν επιχειρείται μια αναλυτική κατηγοριοποίηση όλων των σχετικών απόψεων των οικονομολόγων από όλες τις οικονομικές σχολές. Κάτι τέτοιο ξεφεύγει από τον σκοπό της εν λόγω ανάλυσης, που επιδιώκει μια συνεκτική, πλην όμως αντιπροσωπευτική περιγραφή της σχέσης οικονομίας και πολέμου όπως την αντιλαμβάνονται διαχρονικά ορισμένοι από τους φιλοσόφους και στοχαστές της οικονομικής σκέψης.

Η Κλασική Οικονομική Σκέψη οφείλεται στο έργο σημαντικότερων διανοητών, όπως οι Adam Smith, Jean-Baptiste Say, David Ricardo, Thomas Robert Malthus και ο John Stuart Mill. Ο A. Smith (1723-1790) υποστήριξε συνοπτικά ότι αν η προσφορά, η ζήτηση, οι τιμές και ο ανταγωνισμός αφεθούν ελεύθερα, χωρίς κρατική παρέμβαση, η επιδίωξη του ιδιοτελούς συμφέροντος, αντί του αλτρουισμού, θα μεγιστοποιήσει τον πλούτο της κοινωνίας. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της *αόρατης χείρας*, δηλαδή ουσιαστικά, της αυτορρύθμισης της οικονομίας, καθώς η ελεύθερη αγορά, αν και εμφανίζεται χαοτική και ανεξέλεγκτη, στην πραγματικότητα δημιουργεί μόνη της τις τις προϋποθέσεις για τη σωστή ποσότητα παραγωγής και ποικιλίας προϊόντων.

Αναφορικά με τη σχέση οικονομίας και πολέμου ο A. Smith υποστήριξε και αυτός, όπως προηγουμένως και οι φυσιοκράτες, ότι η κατάσταση του πολέμου είναι επιζήμια για την οικονομία και την ευημερία της κοινωνίας. Σε γενικότερο επίπεδο, οι απόψεις του Smith συμφωνούσαν με την συλλογιστική πολλών πολιτικών διανοητών και φιλοσόφων του Διαφωτισμού, όπως οι Rousseau, Voltaire, Diderot, Montesquieu και Kant, οι οποίοι υπερθεμάτιζαν περί της σημασίας της ειρήνης ως πανανθρώπινο

αγαθό, και οι οποίοι έβλεπαν τον πόλεμο ως αιτία απώλειας ευημερίας και χάους, και ως αιτίας διασάλευσης της φυσικής τάξης. Οι απόψεις του A. Smith στο ζήτημα της σχέσης οικονομίας και πολέμου, συνταυτίζονται με αυτές του Γάλλου οικονομολόγου Jean-Baptist Say (1767-1832), ο οποίος, επηρεασμένος από το έργο του Smith στο έργο του *Traité d' Economie Politique* του 1803 επιβεβαιώνει τα καταστροφικά αποτελέσματα του πολέμου αναφορικά με την οικονομία. Οι πόλεμοι κατά τον Say θεωρούνται “μάστιγες” που προκαλούνται από ματαιοδοξία, καθώς καταστρέφουν τις αρετές και τα ταλέντα των ανθρώπων και αποτελούν σπατάλη ανθρώπων και πόρων και επιπλέον, προκαλούν και απώλεια εισοδήματος.

Γενικότερα, οι Κλασικοί Οικονομολόγοι πίστευαν στον σημαντικό περιορισμό της ενεργούς ανάμειξης του κράτους στην οικονομία, ενώ δέχονταν ωστόσο ότι θα πρέπει το κράτος να παράσχει κάποια σημαντικά δημόσια αγαθά, και μέσα σε αυτά ενέτασσαν και την εθνική άμυνα. Το ίδιο είχε υποστηρίξει και ο David Ricardo (1772-1823), ο οποίος σε μια σειρά από σημαντικά έργα του, όπως τα *On the Principles of Political Economy and Taxation* του 1815, *Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* του 1815, *On Protection to Agriculture* του 1822 και το *Essay on the System of Consolidated Debts and Amortization* του 1847, μεταξύ άλλων, καταπιάστηκε με ζητήματα εξασφάλισης τροφής σε περίπτωση πολέμου, χρηματοδότησης του πολέμου, κεφαλαιακών ροών μεταξύ διαφόρων τομέων της οικονομίας κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς και τις επιπτώσεις του πολέμου αναφορικά με την εργασία και την απασχόληση.

Με τη σειρά του ο J. Stuart Mill (1806–1873) στις *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας* (Principles of Political Economy) του 1873, αναγνωρίζει ως σημαντική προϋπόθεση την εθνική άμυνα για τη διασφάλιση ομαλής οικονομικής δράσης και ενώ, όπως και οι Smith και Say θεωρούσε τον πόλεμο ανήθικη δράση, εντούτοις δικαιολογούσε την κατάσταση του πολέμου, υπό την προϋπόθεση της εθνικής άμυνας (αντί των επιθετικών πολέμων). Επίσης ο Mill διέβλεψε ορθά τη σημασία του εμπορίου ως σημαντικής πτυχής που δύναται να εξασφαλίσει την ειρήνη.

Επόμενη σημαντική άποψη για τη σχέση οικονομίας και πολέμου είναι, μεταξύ άλλων, αυτή που διατυπώθηκε από τον Βρετανό οικονομολόγο John Maynard Keynes (1883-1946), ο οποίος εισήγαγε στην οικονομική επιστήμη καινοτόμες ιδέες που δημιούργησαν μια νέα σχολή οικονομικής σκέψης, η οποία πήρε και το όνομά του. Στο πιο γνωστό του έργο, τη *Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος* του 1936, ο Keynes αμφισβήτησε ριζικά την βασική θέση της Κλασικής

Οικονομικής Σχολής σκέψης, ότι η αγορά έχει την ικανότητα να αυτορυθμίζεται. Ο Keynes πρόβαλε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζουν σε μια οικονομία η ζήτηση για κατανάλωση και η ζήτηση για επένδυση και έδειξε ότι το επίπεδο της απασχόλησης εξαρτάται από το επίπεδο της συνολικής ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών.

Λιγότερο γνωστές είναι οι απόψεις του Keynes για τα ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομία και τον πόλεμο. Στο βιβλίο του με τίτλο *Οι Οικονομικές Συνέπειες της Ειρήνης* (The Economic Consequences of Peace) του 1919 ο Keynes αναλύοντας την στενή σχέση μεταξύ οικονομίας και πολέμου, κατέληξε σε δυο βασικά συμπεράσματα: i) ότι η δημοκρατία και η ειρήνη μπορούν να ευδοκιμήσουν μέσω της οικονομικής δραστηριότητας ii) η ειρήνη δεν μπορεί να διαρκέσει σε κατάσταση οικονομικής κρίσης. Ο Keynes δεν περιορίστηκε σε διαπιστώσεις, αλλά σε προτάσεις με στόχο να μην υποχωρήσει το γόητρο του αστικού κοινοβουλευτισμού υπέρ των φασιστικών ή των κομμουνιστικών ιδεολογημάτων.

Στο Κυριαζής και Οικονόμου (2015) επιβεβαιώνουμε αυτή τη σχέση, της δημοκρατίας με την οικονομία, παρέχοντας κομβικά αναλυτικά ιστορικά παραδείγματα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Επίσης επιβεβαιώνουμε ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης το γόητρο της δημοκρατίας υποχωρεί, όπως παρατηρείται σήμερα όχι μόνο στην Ελλάδα λόγω της οικονομικής κρίσης 2010-17, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη και στον κόσμο.

Σε όλη την υπόλοιπη περίοδο του *Μεσοπολέμου* (1919-1939) ο Keynes επιχειρηματολόγησε υπέρ της γενικής μείωσης των εξοπλισμών γιατί αυτό θα έδινε την δυνατότητα μεγαλύτερης αποταμίευσης στις εθνικές οικονομίες. Το 1922 υποστήριξε στην Συνδιάσκεψη της Γένοβα την αναγκαιότητα μεγαλύτερης οικονομικής συνεργασίας μεταξύ των εθνών για να αποφευχθούν ατυχήματα όπως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ενώ διαβλέποντας έναν νέο επικείμενο γύρο πολέμου των συμμάχων με την Γερμανία, πρότεινε την ελάφρυνση των δυσβάσταχτων πολεμικών επανορθώσεων της, απόρροια της Συνθήκης των Βερσαλλιών του 1919, και τέλος την δημιουργία ενός νέου Ευρωπαϊκού Συνασπισμού χωρών, ως τμήμα μιας νέας Κοινωνίας των Εθνών, με σκοπό την αποφυγή πολεμικών συγκρούσεων, η οποία θα εξασφάλιζε τη συλλογική ασφάλεια στην Ευρώπη. Για την ευόδωσή της ο Keynes θεωρούσε απαραίτητη την δυνατότητα λήψης οικονομικής βοήθειας για τα μέλη του συνασπισμού όταν κρίνονταν απαραίτητο, και την χρήση οικονομικών κυρώσεων ως

προληπτικό μέτρο και την σύσταση στρατιωτικής συμμαχίας μεταξύ των μελών του Συνασπισμού.

Δυστυχώς οι απόψεις του δεν εισακούστηκαν στον βαθμό που τους άρμοζε, και επακολούθησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με τα γνωστά καταστροφικά αποτελέσματα (Coulomb 2004). Ωστόσο ο Keynes συμμετείχε στην Διάσκεψη στο Μπρέττον Γουντς (1-22 Ιουλίου 1944) με την οποία καθορίστηκε η οικονομική πολιτική που θα υιοθετείτο μετά την νίκη των συμμάχων κατά τον Β΄ΠΠ. Καθορίστηκε το σταθερό σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών, και απόρροια αυτού ήταν η σύσταση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκοσμίου Τραπέζης.

Σχετικά με την προσέγγιση της σχέσης της οικονομίας και του πολέμου από την μαρξιστική οπτική, την παρουσιάζουμε εδώ ως ενιαία, από την εποχή του Friedrich Engels (1820-1895) ως τις θεωρήσεις της σύγχρονης εποχής, ώστε να γίνει πιο κατανοητή η γενικότερη συλλογιστική που διέπει την μαρξιστική σκέψη. Ξεκινώντας με τον Engels ο Γερμανός φιλόσοφος υποστήριξε ότι μια κατάσταση μιλιταρισμού κυριαρχούσε στην Ευρώπη της εποχής του, αποτελώντας οικονομικό βάρος για τις κοινωνίες της Ευρώπης, το οποίο θα οδηγούσε στην κατάρρευση της οικονομίας και του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Σε συνάφεια με τις θέσεις του Engels, η Rosa Luxemburg (1871-1919) υποστήριξε ότι οι πόλεμοι προκύπτουν από την επιδίωξη των καπιταλιστικών χωρών να δημιουργήσουν νέες αγορές προς εκμετάλλευση, και ότι οι πόλεμοι προκαλούνται κυρίως εξαιτίας του διαφορετικού τρόπου παραγωγής μεταξύ των καπιταλιστικών οικονομιών.

Ο πολιτικός ηγέτης της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 Vladimir Ilyich Lenin (1870 –1924) διαπίστωσε ότι η γραφειοκρατική δομή οργάνωσης της τσαρικής Ρωσίας και η διαφθορά που δημιουργούσε, ήταν η αιτία του να μην διαθέτουν οι ρωσικές στρατιωτικές δυνάμεις (κατά τον Α΄ΠΠ) μια ικανή στρατιωτική οργάνωση, σύγχρονο εξοπλισμό και λογιστική υποστήριξη. Γενικότερα ο Lenin είχε αντιληφθεί τη διασύνδεση της οικονομίας και της στρατιωτικής ισχύος. Αξίζει να αναφερθεί και η άποψη του Nikolai Kondratiev (1892-1938) ο οποίος ανέπτυξε την γνωστή Θεωρία των *Οικονομικών Κύκλων και των Μακρών Κυμάτων*. Ο Kondratiev, βάσει αυτής της συλλογιστικής, υποστήριξε ότι οι επαναστάσεις και οι στρατιωτικές κατακτήσεις νέων εδαφών θα πρέπει να θεωρούνται ως οι συνέπειες και όχι οι αιτίες της επίδρασης των μακροχρόνιων οικονομικών κύκλων (Coulomb 2004).

Πιο σύγχρονες προσεγγίσεις αφορούν την *Θεωρία του Διεθνούς Συστήματος* του Immanuel Wallerstein, που αποτελεί μια διεπιστημονική προσέγγιση σχετικά με την

παγκόσμια ιστορία και την κοινωνική αλλαγή, και η οποία ως μεθοδολογία κοινωνικής ανάλυσης εστιάζει στο διεθνές σύστημα. Σύμφωνα με τον Wallerstein (1974, 1980) ο κόσμος διαιρείται σε τρεις κατηγορίες: στις *χώρες του πυρήνα*, στις *ημι-περιφερειακές χώρες* και τις *χώρες της περιφέρειας*.

Τα *κράτη του πυρήνα* είναι συνήθως αυτά τα κράτη που χαρακτηρίζονται ως πλούσια, που χαρακτηρίζονται από ποικιλία διαθέσιμων πόρων και βρίσκονται σε ευνοϊκή θέση σε σύγκριση με άλλα κράτη. Έχουν ισχυρούς κρατικούς θεσμούς και ανήκουν σε ισχυρές πολιτικο-στρατιωτικές συμμαχίες. Οι χώρες αυτές χαρακτηρίζονται από την κατοχή και χρήση υψηλής τεχνολογίας και χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Τα *κράτη της ημιπεριφέρειας* αποτελούν εκβιομηχανιζόμενα (κυρίως) κράτη που ανήκουν στο γενικότερο καπιταλιστικό πλαίσιο οργάνωσης. Τα κράτη αυτά βρίσκονται στο ενδιάμεσο μεταξύ των κρατών του πυρήνα και της περιφέρειας. Τέλος, τα *κράτη της περιφέρειας* είναι τα φτωχότερα του πλανήτη και κυρίως βασίζονται στην αγροτική και την γεωργική-κτηνοτροφική οικονομία, χρησιμοποιώντας συχνά παρωχημένες δομές και μεθόδους παραγωγής. Τα κράτη αυτά σε πολλές περιπτώσεις διαθέτουν σπάνιους πόρους που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης. Τα κράτη του πυρήνα εκμεταλλεύονται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές αυτών των κρατών.

Ο Wallerstein καταλήγει ότι τα ηγεμονικά *κράτη του πυρήνα* είναι καταδικασμένα να παρακμάσουν και μια τέτοια κατάσταση, όταν συμβεί, ακολουθείται από μια περίοδο αυξημένου ανταγωνισμού μεταξύ τους σε οικονομικούς και στρατιωτικούς όρους. Επιπλέον υποστηρίζει ότι οι πόλεμοι μπορούν να προκύψουν όταν ένα ισχυρό κράτος προσπαθήσει να αμφισβητήσει τη θέση ενός άλλου ισχυρού κράτους στο διεθνές σύστημα. Συνεπώς κατά τον Wallerstein, ο πόλεμος και η στρατιωτικές αντιπαραθέσεις που τον συνοδεύουν, αποτελούν ενδημικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Wallerstein καταλήγει ότι μια κατάσταση παρατεταμένης ειρήνης στο διεθνές σύστημα είναι δυνατή μόνο αν οι τωρινές κυρίαρχες καπιταλιστικές δομές του αντικατασταθούν από ένα σοσιαλιστικής μορφής διεθνές σύστημα. Σε παραπλήσια βάση εδράζονται και οι απόψεις ενός άλλου θεωρητικού της νεο-μαρξιστικής παράδοσης, του Samir Amin (1976).

Η ανάλυση σε αυτή την ενότητα ολοκληρώνεται με την παράθεση των απόψεων μιας σειράς επιπλέον σημαντικών στοχαστών τις οικονομικής σκέψης, χωρίς να ακολουθεί την λογική της κατηγοριοποίησης. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η ενότητα

ολοκληρώνεται με τις σχετικές απόψεις των A. Marshall, K. Wicksell, W.W. Rostow, J.A. Schumpeter, Ludwig von Mises, F. A von Hayek και D. North.

Ξεκινούμε εδώ με τον βρετανό οικονομολόγο Alfred Marshall (1842–1924) που θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές της Νεοκλασικής Οικονομικής Σκέψης. Ο Marshall άσκησε μεγάλη επιρροή στην ακαδημαϊκή κοινότητα, τόσο της εποχής του, όσο και αργότερα καθώς, μεταξύ άλλων, με το έργο του *Principles of Economics* του 1890 κατάφερε να ενοποιήσει τις έννοιες της προσφοράς και της ζήτησης με τις έννοιες της οριακής χρησιμότητας και του κόστους παραγωγής. Σε σχέση με το ζήτημα της συσχέτισης οικονομίας και πολέμου, ο Marshall, ως οικονομολόγος της φιλελεύθερης σκέψης, πίστευε ότι ο πόλεμος αποτελεί κατασπατάληση ανθρώπινων και φυσικών πόρων, αλλά επηρεασμένος ο ίδιος από τον πόλεμο των Βοερ και τον Α΄ ΠΠ, θεωρούσε (όπως και ο John Stuart Mill) ότι σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις, ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος και συνεπώς μπορεί να δικαιολογηθεί ηθικά (Caldari 2016).

Με τη σειρά του ο Σουηδός οικονομολόγος Knut Wicksell (1851-1926), του οποίου το συνολικό έργο επηρέασε τόσο την Κευνσιανή Σχολή, όσο και την Αυστριακή Σχολή Σκέψης, υποστήριξε την παρέμβαση της *Κοινωνίας των Εθνών*¹, η οποία θα έπρεπε να λειτουργεί και μέσα από ένα πρίσμα υποστήριξης της διεθνοποίησης της οικονομίας με σκοπό την εξάλειψη μελλοντικών πολεμικών συρράξεων (Coulomb 2004).

Όσον αφορά τον W.W. Rostow (1916-2003) και το *Υπόδειγμα των 5 Σταδίων* του, θα πρέπει καταρχάς να τονιστεί ότι ο Rostow το ανέπτυξε ως απάντηση στα μαρξιστικά μοντέλα οικονομικού σχεδιασμού τα οποία εκείνη την εποχή είχαν αρχίσει να κερδίζουν σημαντική απήχηση, ιδίως μεταξύ των υποανάπτυκτων χωρών που προσδοκούσαν να έχουν μια καλύτερη τύχη στο μέλλον. Ο Rostow θέλησε με το *Υπόδειγμα των 5 Σταδίων* του να ανακόψει την τάση αυτή, δίνοντας λύσεις προς τις υπανάπτυκτες χώρες μέσα από το θεωρητικό υπόβαθρο του καπιταλισμού. Το πέμπτο από τα πέντε στάδια είναι το *Στάδιο της Ωριμότητας*, που σχετίζεται με μια κατάσταση μαζικής κατανάλωσης, αφού οικονομία έχει ήδη αναπτυχθεί. Στο στάδιο αυτό η στρατηγική του κράτους, είναι πέραν της οικονομικής ισχύος να επιτύχει και γεωπολιτική επέκταση και ο Rostow παρατηρεί ότι ιστορικά αυτό ενδέχεται να

¹ Η *Κοινωνία των Εθνών* (1919-1946), πρόγονος του σημερινού ΟΗΕ ιδρύθηκε στο Παρίσι ως αποτέλεσμα της Συνθήκης των Βερσαλλιών που τερμάτισε τον Α΄ Π.Π. Υπήρξε η πρώτη προσπάθεια για συνεννόηση όλων των κρατών με σκοπό την εμπέδωση της ειρήνης στο διεθνές σύστημα ασφάλειας.

συσχετιστεί με στρατιωτικές αντιπαραθέσεις και πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ ανταγωνιστικών χωρών (Rostow 1960; Ρέππας 2015: 176-181).

Περνώντας στον αυστριακής καταγωγής Joseph Alois Schumpeter (1883-1950), έναν από τους σημαντικότερους οικονομολόγους του 20ου αι., με σημαντική συνεισφορά, μεταξύ άλλων, σε ζητήματα καπιταλιστικής ανάπτυξης, οικονομικών κύκλων, της έννοιας της *δημιουργικής καταστροφής* (δείτε Ρέππας 2015: 183-198) και των απόψεών του περί τελικής επικράτησης του σοσιαλισμού έναντι του καπιταλιστικού οικονομικού προτύπου, διαπιστώνεται ότι ο ίδιος υποστήριζε ότι η δυναμική εξέλιξη της οικονομίας δεν θα πρέπει να εξηγείται μέσω του πολέμου και των τεχνολογιών που ενδεχομένως αναπτύσσονται σε αυτούς, αλλά ότι μόνο η τεχνολογική καινοτομία σε περίοδο ειρήνης είναι ικανή να πυροδοτήσει την εξέλιξη της οικονομίας που προκαλείται από τους μακρούς κύκλους (Schumpeter [1934], 2004).

Ως προς τους δυο σπουδαίους οικονομολόγους της *Αυστριακής Σχολής*, τον Ludwig von Mises (1881–1973) και τον Friedrich August von Hayek (1899-1992), ο πρώτος πίστευε ότι στο μόνο που συνέβαλε το κύμα του προστατευτισμού πριν τον Β΄ΠΠ ήταν η επίσπευση του πολέμου, σε αντίθεση με τα διδάγματα του οικονομικού φιλελευθερισμού (ελεύθερη οικονομία-ελεύθερη αγορά) με τα οποία θα μπορούσε να διατηρηθεί και να παγιωθεί η ειρήνη στο διεθνές σύστημα. Με τη σειρά του ο Hayek διατύπωσε πολλές και ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικές με την οικονομία και τον πόλεμο.² Μεταξύ αυτών υποστήριξε ότι στην κατάσταση του πολέμου θα ήταν καλύτερο αρχικά να αφεθούν οι ένοπλες δυνάμεις να επιλέξουν τους πόρους που χρειάζονται για την διεξαγωγή του πολέμου, αλλά οι υπόλοιποι διατιθέμενοι πόροι να αφεθούν στην ίδια την δυναμική της ελεύθερης αγοράς. Δηλαδή, η ελεύθερη αγορά θα αναλάβει να εξισορροπήσει την εναπομείνασα προσφορά αγαθών με την ζήτηση των καταναλωτών. Ο Hayek πίστευε ότι οι τυχόν ελλείψεις αγαθών λόγω του πολέμου, θα καλυφθούν από την ίδια την αγορά, αφού οι ελλείψεις που προκύπτουν από την υπερβάλλουσα ζήτηση θα δώσουν κίνητρα στους παραγωγούς να παράξουν περισσότερα αγαθά αναφορικά με εκείνες τις ομάδες αγαθών που παρατηρείται μεγαλύτερη έλλειψη και σπανιότητα, κάτι που θα διαπιστωθεί από την ίδια την αύξηση των τιμών των σχετικών αγαθών.

² Για τις αναλυτικές απόψεις των εν λόγω δυο φιλοσόφων σχετικά με την οικονομία και τον πόλεμο, δείτε Westley, Anderson, Scott and Kjar (2011).

Η ανάλυση της ενότητας ολοκληρώνεται με τις σχετικές απόψεις του Douglas North (1920-2016), ο οποίος αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους στοχαστές που συνέβαλαν στην καθιέρωση της *Νέας Θεσμικής Σχολής* των Οικονομικών. Μέσα από το έργο του ο North έχει παρουσιάσει μια σειρά από πολλά ιστορικά παραδείγματα που αναδεικνύουν την σχέση της οικονομίας και του πολέμου. Αναφερόμαστε εδώ συνοπτικά σε δυο, το ένα από την αρχαία Αθήνα και το άλλο από την εποχή της Αγγλίας κατά την Ένδοξη Επανάσταση (1688).

Ως προς το παράδειγμα της αρχαίας Αθήνας, ο North (2000, σελ. 170-176, 192) αναφερόμενος στην επιτυχία της να κυριαρχήσει πολιτικά και στρατιωτικά στον ελληνικό κόσμο μέχρι και την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου, την αποδίδει σημαντικά σε μια περίοδο οικονομικής ευημερίας που πέτυχε η πόλη, και η οποία επιτεύχθηκε χάρει στο αυξανόμενο διεθνές και εσωτερικό εμπόριο και την διασφάλιση της ομαλής διεξαγωγής του (μέσω της αθηναϊκής στρατιωτικής ισχύος), τις εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, τις εισφορές των συμμάχων της Αθηναϊκής Συμμαχίας, και κάποια επιπλέον σημαντικά ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.³

Ως προς το παράδειγμα της Αγγλίας οι North and Weingast (1989) αναφέρουν ότι μέχρι και τον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο (1642-1651), ο κύριος ρόλος του κοινοβουλίου ήταν να συλλέγει τους φόρους για τον βασιλιά, ενώ μικρή ήταν η δυνατότητα του να αποτρέπει το στέμμα από κακή διαχείριση της περιουσίας του, την υπερβολική φορολόγηση των υπηκόων του, κυρίως για την χρηματοδότηση πολεμικών δραστηριοτήτων, τον έλεγχο της νομοθετικής, της δικαστικής και της εκτελεστικής εξουσίας, την επιβολή χορήγησης “εξαναγκαστικών δανείων” στους έχοντες περιουσία, τα οποία και δεν αποπλήρωνε πάντα ή αποπλήρωνε μερικώς ή και καθόλου κλπ. Οι κάτοχοι της περιουσίας δεν διέθεταν καμία διασφάλιση περί της αποπληρωμής τους ενώ ο βασιλιάς μπορούσε να διαλύσει το κοινοβούλιο κατά το δοκούν κλπ.

Οι North and Weingast (1989) επισημαίνουν ότι μετά την Ένδοξη Επανάσταση ο εκάστοτε βασιλιάς δεν μπορούσε να αυθαιρετεί έναντι των υπηκόων του, αφού υποχρεώθηκε στο να ελέγχεται θεσμικά από το κοινοβούλιο για τις αποφάσεις του. Το κοινοβούλιο δηλαδή ανέλαβε ένα κρίσιμο θεσμικό ρόλο *ελέγχου και ισορροπιών*. Επίσης όσον αφορά τις πολεμικές δραστηριότητές του, ο βασιλιάς όφειλε να

³ Δείτε σχετικά και την αναλυτική προσέγγιση των Κυριαζής και Οικονόμου (2015) και Οικονόμου (2018) για τα ζητήματα αυτά

ακολουθεί συνετή οικονομική πολιτική ώστε να μην επιβαρύνει υπερβολικά τα βασιλικά ταμεία. Εδώ γίνεται εμφανής η σχέση της ανάληψης στρατιωτικής δράσης, υπό την προϋπόθεση της ταμειακής ικανότητας του κράτους.

3. Τα πορίσματα της σύγχρονης βιβλιογραφίας σχετικά με τη συσχέτιση της οικονομίας και του πολέμου

Η οικονομική ισχύς είναι αυτή που σε σημαντικό βαθμό καθορίζει το επίπεδο της στρατιωτικής ικανότητας μιας χώρας γιατί χωρίς ισχυρή οικονομική βάση οι ισχυρές στρατιωτικά χώρες δεν δύνανται να διατηρήσουν τις θέσεις τους στο διεθνές σύστημα ασφάλειας (Waltz 1979, Gilpin 1981, Kennedy 1989, Mearsheimer 2011).

Η στρατιωτική ισχύς καθορίζεται κυρίως από το μέγεθος των αμυντικών δαπανών που διατίθενται από τις κυβερνήσεις για το δημόσιο αγαθό άμυνα και αυτό με τη σειρά του καθορίζεται από το μέγεθος της οικονομίας και το ΑΕΠ της (Knorr 1956, Cline 1975, Kennedy 1989, Κόλλιας 1998, 2016, Κυριαζής και Σωμάκος 1999, Κυριαζής και Σπανός 2000, Κωνσταντόπουλος 2010, Metaxas and Economou 2012, Οικονόμου και Κυριαζής 2015).

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το επίπεδο των αμυντικών δαπανών ως απόλυτο μέγεθος ενδέχεται να μην αποτελεί ένα σαφές κριτήριο αποτίμησης ισχύος αν δεν συνοδεύεται από αποτελεσματική διαχείριση των πόρων που κατευθύνονται για το (σε οικονομικούς όρους) αγαθό άμυνα, όπως πχ., οι δαπάνες που αποτελούν το μισθό του στρατιωτικού προσωπικού, οι δαπάνες για προμήθεια αμυντικού υλικού κλπ. (Brzoska 1995, σελ. 48-49). Ως προς τη θέση αυτή, οι Polachek and Seiglie (2007, σελ. 1030) διαπίστωσαν ότι η αποτελεσματική χρήση (ουσιαστικά η βελτιστοποίηση της χρησιμότητας) από την χρήση των οπλικών συστημάτων-παραγωγικών συντελεστών επαυξάνει την εθνική ασφάλεια. Η άποψη αυτή επαναφέρει και το κρίσιμο συναφές ζήτημα που αφορά την αποτελεσματικότητα της επιμελητείας και της λογιστικής υποστήριξης στον πόλεμο (van Kreveld 2001), που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με οικονομικής πτυχής ζητήματα.

Πλην της στρατιωτικής και της οικονομικής ισχύος και των παραγόντων που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή, άλλοι παράγοντες που καθορίζουν την επιτυχή έκβαση του πολέμου είναι το μέγεθος του πληθυσμού και το όλο διαμορφωθέν πλαίσιο των τεχνολογικών και θεσμικών αλλαγών (Gilpin 2000) και επιπλέον, η αποκρυστάλλωση των στρατηγικών στόχων ενός κράτους και η βούληση της πολιτικής ηγεσίας του να

εφαρμόσει την εθνική υψηλή στρατηγική (Cline 1975). Τέλος ο P. Kennedy (1989) συμφωνεί ότι η επιτυχία ή η αποτυχία ενός έθνους δεν καθορίζεται μόνο από την οικονομική και την στρατιωτική του ισχύ αλλά επιπλέον, από: τη γεωγραφία, την στρατιωτική οργάνωση, το εθνικό φρόνημα, το σύστημα συμμαχιών στο οποίο ανήκει και άλλους παράγοντες. Ωστόσο παρατηρεί ότι σε ένα παρατεταμένο πόλεμο, η νίκη τάσσεται πάντα με το κράτος ή τη συμμαχία κρατών που διαθέτει την ισχυρότερη οικονομική και παραγωγική βάση (Σαλαβράκος 2012).

Η βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιείται εδώ, ολοκληρώνεται με την ενότητα αυτή, που αφορά τις σύγχρονες θέσεις της Θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων αναφορικά με το ζήτημα της οικονομίας και του πολέμου.

- Την Φιλελεύθερη Σχολή (*Liberalism*)
- Την Ρεαλιστική Σχολή (*Realism*)
- Την Κονστρουκτιβιστική Σχολή (*Constructivism*)
- Την Μαρξιστική Σχολή (*Marxism*)

Η *φιλελεύθερη* άποψη υποστηρίζει ότι η οικονομική αλληλεξάρτηση των χωρών, λόγω του αναπτυσσόμενου εμπορίου μεταξύ τους δημιουργεί τις βασικές προϋποθέσεις αποφυγής πολεμικών συγκρούσεων. Για την *φιλελεύθερη* θεωρία των Διεθνών Σχέσεων ο πόλεμος συμβαίνει μόνο όταν η εμπορική αλληλεξάρτηση για κάποιο λόγο αναστέλλεται με αποτέλεσμα την επαναφορά στο προσκήνιο των προϋπαρχόντων συστημικών παθολογιών που ίσχυαν προ της κατάστασης της ειρήνης.

Οι οπαδοί της *φιλελεύθερης* άποψης στις Διεθνείς Σχέσεις ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των χωρών σε όρους μεγιστοποίησης της ευημερίας λόγω του εμπορίου και του κόστους ευκαιρίας που προκύπτει από την τυχόν διακοπή του. Συνεπώς κάθε κράτος αποσκοπεί στην αποφυγή του πολέμου καθώς η διεξαγωγή του εμπορίου δημιουργεί εκείνους τους δεσμούς μεταξύ των χωρών ώστε το κόστος ευκαιρίας του πολέμου να καθίσταται πολύ υψηλό για να επιλεγεί ο πόλεμος έναντι της ειρήνης. Τα έθνη που χαρακτηρίζονται από φιλελεύθερους οικονομικούς θεσμούς, όπως η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και οι ανταγωνιστικές αγορές, είναι σε γενικές γραμμές λιγότερο επιθετικά από αυτά που δεν χαρακτηρίζονται από αυτές τις δομές, όπως εκείνα που ακολουθούν εμποροκρατικές πρακτικές (McDonald 2007, Copeland 2014, σελ. 1,7, 18-19).

Συνεπώς, όπως συμπληρώνουν, μεταξύ άλλων, οι Polachek (1980) και Oneal and Russett (1997) η αλληλεξάρτηση μεταξύ των χωρών λόγω του εμπορίου σχετίζεται ισχυρά με την επίδειξη περισσότερο φιλειρηνικής συμπεριφοράς από μέρους των συσχετιζόμενων χωρών. Το βασικό συμπέρασμα της σχολής αυτής είναι η αντίστροφη σχέση οικονομικής δραστηριότητας και εμπορίου με τον πόλεμο: όσο μεγαλύτερη είναι η ένταση της οικονομικής συνεργασίας, τόσο μικρότερη είναι η πιθανότητα να συμβεί ένα πολεμικό ατύχημα.

Αντίθετη είναι η άποψη της *Ρεαλιστικής Σχολής των Διεθνών Σχέσεων* και των παρακλαδιών της όπως ο *επιθετικός ρεαλισμός* (Mearsheimer 2011). Η Ρεαλιστική Σχολή βλέπει την οικονομία μέσα από δυο βασικές οπτικές: η πρώτη αφορά στην συνεισφορά της ως προς την θεμελίωση της στρατιωτικής ισχύος ενός κράτους και η δεύτερη υποστηρίζει ότι η οικονομία αποτελεί και εργαλείο άσκησης εξωτερικής πολιτικής. Η *Ρεαλιστική Σχολή* υποστηρίζει γενικά, ότι η κατάσταση ισχυρής εμπορικής αλληλεξάρτησης μεταξύ δυο ή περισσότερων χωρών είναι δυνατόν να δημιουργήσει στρεβλώσεις που είναι πιθανόν να εξωθήσουν στη συνέχεια τα συνεργαζόμενα κράτη σε πολεμική σύγκρουση μεταξύ τους. Οι στρεβλώσεις κυρίως δημιουργούνται από την αβεβαιότητα που προκαλείται λόγω της όλο και μεγαλύτερης έκθεσης μιας χώρας στο διεθνές εμπόριο και σχετίζεται με τη δυνητική απώλεια ισχύος, ασφάλειας ή εθνικής κυριαρχίας λόγω πιθανής εξάρτησης από τα προϊόντα της άλλης χώρας (Waltz 1979, Gilpin 1981, Baldwin 1985, Κωνσταντόπουλος 2010).

Η *κονστρουκτιβιστική* άποψη με τη σειρά της υποστηρίζει ότι η τελική διαμόρφωση της πολιτικής των κρατών μέσα στο διεθνές σύστημα καθορίζεται κυρίως από ένα πλέγμα από ιδέες, αρχές και νοήματα που έχουν κατασκευάσει συγκεκριμένοι άνθρωποι υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Αν αυτό το σύστημα αξιών αλλάξει, τότε θα μεταβληθεί και η δομή του διεθνούς συστήματος. Για τους κονστρουκτιβιστές, η κατά Mearsheimer (2011) *αναρχία*, οι οικονομικές σχέσεις, ο πόλεμος και οι διεθνείς συμμαχίες στο διεθνές σύστημα καθορίζονται από το αξιακό πλαίσιο πεποιθήσεων που πιστεύουν σε κάθε ιστορική συγκυρία οι άνθρωποι. Αυτό δεν είναι κάτι δεδομένο και μπορεί να αλλάξει στην πορεία του χρόνου (Guzzini and Leander 2006).

Τέλος η *νέο-μαρξιστική* προσέγγιση του ιμπεριαλισμού δέχεται τις βασικές θέσεις που είχε διατυπώσει παλαιότερα ο Lenin και άλλοι στοχαστές της μαρξιστικής σκέψης, ότι τα ισχυρά καπιταλιστικά κράτη αργά ή γρήγορα θα εμπλακούν σε

πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους με σκοπό να εκμεταλλευτούν τις πρώτες ύλες των κρατών της περιφέρειας και να ελέγξουν τις αγορές τους (Wallerstein 1974, 1980). Στη συνέχεια αυτός ο ανταγωνισμός, που σχετίζεται με την εμπορική επικράτηση, τελικά θα τα οδηγήσει σε στρατιωτική σύγκρουση.

Το τελικό συμπέρασμα της ενότητας είναι ότι παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις και πορίσματα, σε κάθε περίπτωση, καμία από τις τέσσερις αυτές θεωρίες δεν αρνείται τη σημασία της οικονομικής πτυχής του πολέμου ως προς την διαμόρφωση της στρατηγικής των χωρών στην παγκόσμια γεωπολιτική σκακιέρα.

4. Επίλογος

Η ανάλυση της παρούσας έρευνας αφορά την συσχέτιση της οικονομίας και του πολέμου. Επισημάνθηκαν μια σειρά από διαχρονικά ζητήματα.

Η έκβαση μιας στρατιωτικής αναμέτρησης καθορίζεται σημαντικά από την ικανότητα μιας οικονομίας να χρηματοδοτήσει (ή όχι) επαρκώς το πολεμικό εγχείρημα. Πλην όμως, αναφέρθηκαν και οι λόγοι της καταδίκης του πολέμου από την πλευρά των διανοητών της οικονομικής σκέψης, ως αντιπαραγωγικής κατάστασης που αναστέλλει την οικονομική πρόοδο και την ανάπτυξη.

Το κατά πόσο η οικονομική δραστηριότητα μέσω του εμπορίου μπορεί να διασφαλίσει την αποτροπή μελλοντικών συρράξεων μεταξύ των εμπορικά συνεργαζόμενων χωρών, εξακολουθεί να αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ της φιλελεύθερης και της ρεαλιστικής άποψης της Θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων. Αυτό όμως που μάλλον δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν, είναι ότι στην σύγχρονη εποχή της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και τους διεθνούς συστήματος ασφάλειας, η εναργέστερη οικονομική συνεργασία στο διεθνές σύστημα περιορίζει σημαντικά την πιθανότητα πολεμικών συγκρούσεων καθώς φαίνεται ότι η αποτίμηση της οικονομικής ευημερίας (σε όρους κόστους ευκαιρίας) που προκύπτει από την ειρήνη είναι συνήθως πολύ υψηλότερη από τα ενδεχόμενα οφέλη που θα μπορεί να απολάβει ο δυνητικός νικητής μιας στρατιωτικής αντιπαράθεσης.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι προφανές ότι η οικονομία διαπλέκεται άμεσα με την πολιτική. Η διασφάλιση της ειρήνης είναι ταυτόχρονα και πολιτικός στόχος. Και υπό προϋποθέσεις, η οικονομία μπορεί να καταστεί το μέσο για τη διασφάλισή του, ή αλλιώς παραφράζοντας τον Carl von Clausewitz, η οικονομία μπορεί να θεωρηθεί και ως *“προαγωγή πολιτικών στόχων με άλλα μέσα”*.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

- Κόλλιας Χ. (1998), *Η Πολιτική Οικονομία της Άμυνας*, Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Κόλλιας Χ. (2016), *Οικονομική της Άμυνας*, Εκδόσεις Τουρίκη
- Κυριαζής, Ν. (1997), *Για μια Νέα Ισορροπία Δυνάμεων Ελλάδος-Τουρκίας*, Εκδόσεις Εστία.
- Κυριαζής, Ν. & Λ. Σωμάκος (1999), *Ελλάδα-Τουρκία, Άμυνα και Οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Κυριαζής, Ν. & Χ.Σ. Σπανός (2000), *Το Πρόσωπο του Πολέμου στον 21ο αιώνα*, Εκδόσεις Εστία.
- Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου Ε.Μ.Λ. (2015), *Δημοκρατία και Οικονομία. Μια Αναλυτική Ιστορία της Δημοκρατίας από την Γέννηση της Μέχρι Σήμερα*, Ενάλιος.
- Κωνσταντόπουλος Λ.Ι. (2010), *Οικονομία και Κατασκοπεία. Θεωρία και Πράξη*, Εκδόσεις Ποιότητα.
- Οικονόμου, Ε.Μ.Λ & Ν. Κυριαζής (2015), Η πολιτική ασφάλειας της ΕΕ σε σύγκριση με τις ΗΠΑ υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΖ(65), 3-33.
- Οικονόμου, Ε.Μ.Λ. (2018), *Οικονομία, Πόλεμος και Θεσμοί: Η αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Εκδόσεις Ενάλιος.
- Ρέππας, Π. (2015) *Οικονομική Ανάπτυξη. Θεωρίες και Στρατηγικές*, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Σαλαβράκος, Ι.Δ. (2012), *Οικονομία και Στρατιωτικός Σχεδιασμός. Η Περίπτωση των Δυο Παγκοσμίων Πολέμων (1914-1918 & 1939-1945)*. Αθήνα: Ιωλκός.

Έργα σε μετάφραση

- Keynes, J.M. ([1936, 2001), *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Mearsheimer, J. (2011), *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Ποιότητα.
- North, D.C. (2000), *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, Εκδόσεις Κριτική.
- van Kreveld, M. (2001), *Επιμελητεία και Πόλεμος*, Εκδόσεις Τουρίκη.

Ξένη βιβλιογραφία

- Amin, S. (1976), *Unequal Development*. New York: Oxford University Press.
- Baldwin, D.A. (1985), *Economic Statecraft*. Princeton: Princeton University Press.
- Brzoska, M. (1995), "World military expenditures", in K. Hartley & T. Sandler (Eds.) *A Handbook of Defense Economics*, vol. 1. (pp. 46-65), North Holland.

- Caldari, K. (2016), Marshall's reflections on war through his economic writings, *Oeconomia*, 6-4, 475-485.
- Cline, R.S. (1975), *World Power Assessment: A Calculus of Strategic Drift*, Westview Press.
- Copeland, D.C. (2014), *Economic Interdependence and War*, Princeton University Press.
- Coulomb, F. (2004), *Economic Theories of Peace and War*, Routledge.
- Gilpin, R. (1981), *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press.
- Gilpin, R. (2000), *The Challenge of Global Capitalism. The World Economy in the 21st Century*, Princeton University Press.
- Guzzini, S. & A. Leander (2006), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and his Critics*, Routledge.
- Kennedy, P. (1989), *The Rise and Fall of the Great Powers*, Vintage Books.
- Knorr, K. (1956), *The War Potential of Nations*, Princeton University Press.
- McDonald, P.J. (2009), *The Invisible Hand of Peace: Capitalism, the War Machine, and International Relations Theory*, Cambridge University Press.
- Metaxas, T. & E.M.L. Economou (2012), Security policy in the European Union and the United States through the Issue of their Defense Expenditures, *Global Analysis*, 3(1), 52-79.
- North, D. & B. Weingast (1989), Constitutions and commitment: The evolution of institutional governing public choice in seventeenth-century England, *The Journal of Economic History*, 49(4), 803-832.
- North, D. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press.
- Oneal, J.R. & B.M. Russett (1997), The classical liberals were right: Democracy, interdependence, and conflict, 1950–1985, *International Studies Quarterly*, 41(2), 267–94.
- Polachek, S.W. (1980), Conflict and trade, *Journal of Conflict Resolution*, 24(1), 55-78.
- Polachek, S. & C. Seigle (2007), "Trade, Peace and Democracy: An Analysis of Dyadic Dispute", *Handbook of Defence Economics*, vol. 2. (pp. 1018-1039), North Holland.
- Rostow, W.W. (1960), *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press.
- Sandler, T. & K. Hartley (2001), Economics of alliances: The lessons for collective action, *Journal of Economic Literature*, XXXIX, pp. 869–896.
- Schumpeter, J. A. ([1934], 2004), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Transaction Publishers.
- Wallerstein, I. (1974), *The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press.
- Wallerstein, I. (1980), *The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, Academic Press.
- Waltz, K. (1979), *Theory of International Politics*, Addison-Wesley.

Westley, C., Anderson, W.L. & S.A. Kjar (2011) War and the Austrian School: Ludwig von Mises and F.A. Hayek, *The Economics of Peace and Security Journal*, 6(1): Available at: publication at: <https://www.researchgate.net/publication/255699075>